

Társadalmi hátrányok és a valóság

A szocializmus ideológiája, de gyakorlata is hosszú ideig hordozta azt a felismerést vagy inkább bizakodást, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek szüntelenül csökkenni fognak. A bizakodás és reménykedés finomabb változatai persze más felvetéseket is tartalmaztak. Mivel az egyenlőtlenségek termelődésének megszűntek a hagyományos gazdasági alapjai, így joggal lehetett várni az egyenlőbb társadalmi viszonyok kialakulását. Még a hatvanas években is úgy tűnt, hogy a *felgyorsult társadalmi mobilitás megszűnési* vagy legalábbis mérsékli az egyének és a családok korábban egész életre szóló rögzített pozícióit, s létrehozza a hátrányok nélküli társadalmi mozgásfolyamatokat. Csak-hogy a gazdaságban előre nem tervezhető változások és megtorpanások – melyek éppannyira voltak szükségszerűek, mint külsőleg motiváltak – jelentősen keresztülhúzták ama reménykedést, mely a társadalmi hátrányok megszűnését feltételezte. Az egyenlőtlenségek egész rendszere jött létre, s ez éppúgy összefüggött a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hellyel, mint a települési különbségekkel, vagy épp az eltérő iskolai végzettséggel.¹ *Az egyenlőtlenségek feltételezett csökkenése vagy jelentéktelenné válása helyett, inkább újatermelődésük és kumulálódásuk következett be.*

A nyolcvanas évekre jelentős társadalmi csoportok kerültek hátrányos helyzetbe, s az oly hosszú ideig tabuként kezelt szegénység is egyre inkább érzékelhetőbbé vált. S amilyen mértékben jelentős társadalmi csoportok számára nehezebbé vált a megélhetés, olyan mértékben fordult a társadalompolitika figyelme a kiváltó okokra. Ebben persze előkészítő szerepet játszottak a társadalomtudomány különböző diszciplinái ugyanúgy, mint az ún. tényirodalom, s ezen belül is a szociográfia. Legalábbis elkerülhetetlennek tűnt – akár még a központi akaratervényesítés szempontjából is – a kritikus szembenézés a valóság kihívásaival.

A két évtizedes változások mögött mindenekelőtt egymással szorosan összefonódó társadalmi folyamatok *represszív* hatásai, következményei ragadhatók meg. Elsőként és legegyszerűbben abból indulhatunk ki, hogy a hátrányok megjelenésének és fokozódásának közvetlenül társadalmi okai vannak. Miközben az ötvenes és a hatvanas években nagymértékű mobilizációs folyamatok zajlottak le (melyek egyszersmind réteg- és osztályváltozásokat is maguk után vontak), egyre jelentősebbé váltak a hozott hátrányok befolyásoló, illetve felerősítő faktorok.² Elegendő csak arra gondolnunk, mennyire ellentmondásos hatású volt például az ipari munkások számára a paraszti rétegből való kilépés, a hagyományos életmóddal való szakítás, az új értékek elfogadása. Másodszor, *a megmaradó kulturális-szociális egyenlőtlenségek sokkal kevésbé kötődtek az osztályokhoz, hanem rétegspecifikus módon jelentek meg.* Éppen a hetvenes években vált egyértelművé, hogy a létrejövő különféle életstílus-csoportokat befolyásoló tényezők sem csupán a termelési viszonyokból, a munkamegosztási elkülönülésekből származnak, hanem az osztályviszonyokhoz nem

vagy csak lazán kapcsolódó körülményekből is.³ Látszólag úgy tűnhet, hogy az utóbbi másfél évtizedben vehemensen kitermelődő szegénység csupán az öregkor, a testi és szellemi hátrányok, vagy a szociális tehetetlenség terméke. Ám valóban csak látszólag, mert épp a társadalmi hátrányok szaporodása bizonyítja, hogy a termelési viszonyok pusztá alakításával nem lehet megszüntetni újratermelődésüket. Mert ha az osztálymértű egyenlőtlenségek meg is szűntek – a tulajdonból származó jövedelem a lakosság összjövedelmében alig több mint egyszázalékos nagyságrendet jelent –, a hátrányos társadalmi helyzet jelentős, *nem homogén* rétegeknél nem mérséklődött. Ugyanúgy összefügg ez a társadalmi osztás ellentmondásaival, mint azzal a szemléletmóddal, *amely a munkajövedelmeket igen lentre szorította*. „Önmagában az a tény, hogy a bér a termelési költségeknek csak mintegy 10 százalékos hányada, azt mutatja, hogy még mindig a munkabérrel »takarékoskodunk« a termelés többi költségtényezője helyett”.⁴ S hiába növekedtek a társadalmi juttatások – a hetvenes évek második felében a reáljövedelem növekményének már 80 százaléka volt társadalmi juttatás –, az előnyök és a hátrányok az egyes társadalmi csoportok számára más-más módon jelentkeztek.

Még az általános iskolát be nem fejező vagy épp csak szakmát tanulók is hasonló anyagi viszonyok között él, a munkamegosztásban hasonló helyet elfoglaló rétegekből termelődnek újjá. S a szociológiai vizsgálatok azt is igazolják, hogy a szülők anyagi-kulturális előnyei vagy hátrányai – különösen a társadalom szélső pólusain – *balmozottan* öröklődnek át. Így ha a gazdasági egyenlőtlenségek továbbélésének változtak is a formái, de ezek újabb közvetítő faktorokat hoztak felszínre. Tény, hogy az eltelt évtized bizonyos jelei a *változtathatatlanság* jelenségét támasztják alá. S különösképpen szembevető ez napjainkban, hiszen a szociálpolitika tényleges osztási hatásai ugyan nehezen mérhetők, az ellentmondásokat mégsem tagadhatjuk. Ám más magyarázatok alapján a foglalkozási struktúra ellentmondásaiból is kiindulhatnánk, kiemelve a szakképzetlen és az alkalmi munkások magas arányát. S ez már önmagában is megvilágíthatná egy jelentős társadalmi csoport hátrányos helyzetét. Ez a fajta magyarázat látványos volna ugyan, csakhogy pontatlan és félrevezető. Pontatlan, mert az elmúlt évtizedek jövedelemmegoszlásának statisztikái csak nagyon keveset bizonyítanak. Mert például a második vagy a harmadik gazdaságban való részvétel egyszerre oka és következménye a jövedelemmegoszlás antinómiáinak. Félrevezető volna ezen túlmenően azért is, mert a hátrányok nem csupán a jövedelmi egyenlőtlenségből születnek, s még kevésbé a kereseti eltérésekből.

Statisztikailag is bizonyítható, hogy a jövedelmi különbségek jóval nagyobbak, mint a kereseti különbségek, s emellett jelentős mértékben függetlenek is a kereseti differenciáktól. Ha az okokat rangsorolnánk, a legnagyobb eltérést *a keresők-eltartottak családonkénti különbözősége* okozza, utána a régi jogon szerzett alacsony nyugdíj, a kereseti különbség s végül a mellékfoglalkozásból eredő jövedelmi eltérés. Jellemző, hogy az aktív keresők háztartásában az egy főre jutó jövedelmkülönbség a nyolcvanas években csak 10–12 százalékban származott a kereseti különbségekből, 86–88 százaléka pedig egyéb tényezőkből. Az eltérő gyermekszám számottevő jövedelmdifferenciáló hatására következethetünk abból is, hogy míg 1982-ben a gyermektelen, de aktív keresős háztartások 2 százaléka élt havi 2200 Ft-nál alacsonyabb, egy főre jutó jövedelemszinten, addig a háromgyermekesek közel 44 százaléka, a négy- és ennél többgyermekeseknek pedig 82 százaléka élt ilyen alacsony jövedelem-

ből.⁵ Vagy – más megközelítésben – a gyermektelen családok csaknem felének egy főre jutó jövedelme meghaladta a 4400 Ft-ot, a kétgyermekeseknél 3,9 százalék, a háromgyermekeseknél pedig már az egy százalékot sem éri el. S ami még csekély az adatoknál is megdöbbentőbb, az az, hogy nemcsak a gyermekek száma magasabb, hanem az aktív keresők átlagos havi keresete is *alacsonyabb* azokban a családokban, ahol az egy főre jutó jövedelem alacsony. Így például – ugyancsak az 1982-es esztendő alapul véve – az 1900 Ft alatti egy főre jutó havi személyes jövedelemmel rendelkező családokban a dolgozók átlagos keresete 3440 Ft volt (a népgazdasági átlag 4757 Ft), és 100 keresőre 210 eltartott jutott.

Am ha ezen a vonalon haladnánk tovább, magyarázataink aligha léphetnének túl a *szakma, a nem, illetve az életkor szerinti keresetkülönbségekben bekövetkezett eltérések emlegetésén*. A társadalmi hátrányok kifejezés ugyanis önmagában összetett jelenséget takar; érzékeltetheti a nemi különbségekből eredő hátrányokat és egyenlőtlenségeket ugyanúgy, mint azokat, melyek a foglalkozási, pozicionális, műveltségbeli stb. eltérésekkel és elkülönülésekkel kapcsolatosak. Csak az „automatikus” társadalomfejlődés mítosza alapján várható el, hogy a társadalom egészében *ekvivalens* értelmű és értékű folyamatok zajlanak le. Még az ötvenes évek általánosnak mondható szegénységét sem a múlt továbbbéléseként kell felfogni, hanem egy olyan társadalmi állapot következményeként, melyben a homogén egyenlőség is takart egyenlőtlenségeket (lásd előbb!). Egyfelől azért, mert például a hatalmi mezőben elfoglalt hely eleve kijelölte az eltéréseket, másfelől pedig azért, mert azoknak a radikális változásoknak az ellenére, melyek 1945 után lezajlottak, az ország teljesítő-képességének korlátai továbbra is megmaradtak. S akármilyenek ítéljük is meg ezeket a gazdasági, társadalmi, kulturális korlátokat – melyek éppúgy összefüggnek a szerves fejlődés megszakadásával, mint a kelet-európai megkérdettséggel –, a hatvanas évektől felgyorsult társadalmi fejlődés új elemeket is tartalmazott. S itt még csak nem is az életszínvonal vitathatatlan növekedésére kell gondolnunk, hanem a *létbiztonság* – a szó valódi és átvitt értelmében egyaránt felfogható – *kiteljesedésére*.

Csak hogy a vitathatatlan életszínvonal-növekedés is a társadalmi hátrányok kontextusában válik igazán értelmezhetővé. A létbiztonság-kifejezés a népesség egészének emelkedő általános életszínvonalára vonatkoztatható, ám gyakran *ipso facto* egyet jelent a relatív egyenlőtlenségek szaporodásával. Most nem arról van szó, hogy a lassú vagy a hosszú távú növekedés lényegi és szükségképpen tartós vonása-e a szocializmusnak. Ha így tennénk fel a kérdést, akkor eleve elintézettnek tekinthetnénk mindazt, ami például egy mélyen gyökerező gazdasági válságra utal napjainkban. Jelenleg a kérdés sokkal egyszerűbb. Az átlagos életszínvonal emelkedése semmi esetre sem új jelenség. Már a múlt század végén jelentkező növekedési ütemnek is lehet bizonyító értéke. Ehelyett inkább azt kellene keresni, vajon a gazdasági növekedés egyaránt érintette-e a lakosság egészét? *Abszolút értelemben mindenkit, relative szemlélve azonban korántsem a népesség egészét*. Mert ha például abból indulunk ki, hogy mindig létrejön olyan társadalmi munkaszervezet, „amely az egyik egyén vagy csoport számára lehetővé teszi, hogy számos képességét kifejlessze és működtesse, hogy módja legyen saját és esetleg mások munkájánál a tevékenység céljának, módjának, eszközeinek meghatározására, más egyének és csoportok esetében viszont számos képesség fejlesztését-kiművelését is fe-

leslegessé teszi, a munkában pedig csak végrehajtó, vagy épp eszközszerepet jutat nekik”,⁶ az egyenlőtlenségek termelődése máris nyilvánvaló.

Ráadásul a gazdasági növekedést számon tartó vagy erre alapozódó jövedelemstatisztikák el is túlozzák az elkölthető jövedelem, a kézben maradó reálkereset növekedésének tendenciáját, minthogy csak átlagokban számolnak. Azt lehet persze mondani erre – és bizonyára gyakran mondják is –, hogy a reáljövedelmek mai és korábbi növekedése között *van valamilyen minőségi különbség*.

A hivatalosan csökkenő munkaidő mellett az árak *inflációs* növekedése, a lakosság döntő többségét egyre fokozódó önkiszákmányolásra kényszeríti. Csakhogy erre az „önkiszákmányolásra” nem mindenki képes, vagy betegsége, vagy idős kora vagy más okok folytán. Megint csak becslések szerint: hozzávetőleg a népesség közel egyharmadáról van szó. Ugyanakkor az az adat is elgondolkodtató lehet, mely szerint a lakosság 15–20 százaléka tartozik a többoldalúan hátrányos helyzetűek körébe.⁷ Mindenesetre tény az, hogy e réteg körében keletkező hátrányok *részben a munkával, részben a munkától függetlenül jelennek meg*. Ha az utóbbit vesszük szemügyre, a legfontosabb összefüggéseket újra csak az egy főre eső jövedelemcsökkenésben, illetőleg ennek alapján a családnagyságban találhatjuk meg. Csupán a kifizetett családi pótlékok oldaláról szemlélve is egyértelmű, hogy az 1982 után bekövetkezett árcemelések mennyire jelentősen befolyásolták a gyermeknevelés költségeit. Míg 1980-ban a családi pótlék a három- és többgyermekes családok, illetőleg a gyermekeket egyedül nevelő kétgyermekes családok esetében a gyermekekre fordított összeg 22 százaléka nyújtott fedezetet, addig ez az arány 1985-re már 15 százalékra csökkent. Így a gyermekvállalásból származó anyagi többletterhek is hátrányképző tényezőként jelenhetnek meg. Statisztikai adatok és összehasonlítások sokasága erősítheti meg, hogy az elmúlt másfél évtizedben a gyermekes családok jövedelmi hátránya növekvő tendenciát mutat. Mert míg 1970 és 75 között a nomináljövedelem növekedésének közel 60 százaléka egyben reáljövedelem-növekedést is jelentett, 1976 és 78 között alig 40, 1979 és 1985 között pedig csak 5 százalék ez az arány. Így a reálérték nélküli nomináljövedelem-növekedés kétszeresen is hátrányosan érinti a gyermekes fiatalokat, hiszen például a gyermekek után fizetett térítési díjak a reáljövedelem stagnálása, illetve visszaesése esetén is gyorsan növekednek. De ugyanide tartoznak az öregséggel kapcsolatos hátrányok is. A hátrányos helyzet és az öregség ugyan nem ekvivalens kategória, gyakorlatilag mégis sok közös vonást hordoznak. Mert ha csak abból indulunk ki, hogy a nyolcvanas évek elején közel 370 ezer olyan egyszemélyes háztartás volt, amelyben egy öregember vagy -asszony egyedül élt, s ezeknek az öregeknek mintegy 12 százaléka nem volt képes önmagáról gondoskodni, ugyancsak elgondolkodtató adatokhoz jutunk. Hasonlóképpen, ha az öregek életfenntartásához szükséges jövedelmek szóródását vesszük figyelembe.

A mostani társadalmi helyzet viszont gyökeresen más; most nem az a kérdés, hogy ki nyerjen többet, hanem az, hogy mindenki meg tudja-e őrizni a már elért életszínvonalbeli szintet, illetve ha egyes társadalmi csoportok vagy célok nyernek, akkor ez milyen társadalmi csoportok rovására történik? Szembetűnő mindenekelőtt, hogy a népesség döntő többsége elfogadja a végzett munkán, *a tényleges teljesítmények tapasztalható, értékelhető különbségén alapuló egyenlőtlenségeket, s az ezekkel járó előnyöket és hátrányokat is*.⁸ S ez elsősorban abból ered, hogy az egyenlőtlenségek megítélése nem annyira az

egyenlőtlenségek objektív összetevőitől függ, mint inkább az egyéni életpályák, tapasztalatok, élmények sajátosságaitól, csoportminőségű szerveződéseitől. Azzal, ahogyan az egyén a világban elfogadottnak látja, vagy elfogadottá akarja tenni magát. Éppen ezért nem meglepő, hogy „általában véve az alacsonyabb iskolázottságúak, idősebbek és a nők hangsúlyozták a hátrányos helyzetűek, rosszabb körülmények között élők támogatásának – ti. szociálpolitikai – szükségességét, a magasabb iskolázottságúak, fiatalabb (aktív korúak) és a férfiak a teljesítmény, érdem szerinti megközelítést”.⁹ Mint ahogyan az sem meglepő, hogy különösen a rossz körülmények között élőknel létezik egyfajta elhárítási mechanizmus, melynek eredményeként a szegénység vagy a szegénysors fogalmát a náluk is rosszabb körülmények között élőkre vonatkoztatják, s szubjektív okokra, egyéni hibákra vezetik vissza.

Egészen félrevezető arra a tényre hivatkozni, hogy napjainkban a hátrányok mérséklése az egyéni teljesítményeken múlik. Hiszen jelentős társadalmi csoportok – például az öregek vagy épp a szociális szempontból elesettek – egyszerűen objektíve képtelenek helyzetükön változtatni. Nagyobb teljesítménnyel azért nem, mert fizikailag képtelenek erre, a szociálpolitikai juttatások ésszerűbb felhasználásával pedig azért nem, mert ezeknek a reálértéke folyamatosan csökken. S arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a hátrányos helyzetűeknek csaknem 98 százaléka olyan munkakörökben dolgozik, amelyek még az egyszerű reprodukcióhoz sem jelentenek megfelelő jövedelmet. Ebből a szempontból a végzett munka jellege egyszerre oka és következménye az adott hátránynak. Mivel pedig mindig újratermelődnék „azok a munkák, amelyeket csak a felemelkedés, önjobbítás vágyát *nélkülözökkel* lehet betölteni, s akiknek ezért a munkán kívüli létükben is rendszerint hiányozniuk kell a vágyaknak”, a körforgás megszüntethetetlennek látszik.¹⁰ S minél inkább rutinjellegű és szabványosított a munka, minél kevésbé nyújt lehetőséget akár a kulturális felemelkedésre, annál valószínűlenebb a hátrányok mérséklésére irányuló egyéni stratégia kialakulása. A rossz anyagi, életmódbeli, műveltségi helyzet okait már csak ezért sem lehet az egyének szándékaiban, akaratában keresni.

A társadalmi meghatározottságok az ifjúság bizonyos rétegeinek depriválódásában is észrevehetőek. Mert kétségtelenül igaz az, hogy az általános anyagi jólét elmúlt másfél-két évtizedes emelkedése kedvező hatással volt a fiatalok életkörülményeinek javulására, de arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy – miként *Szalai Júlia* tanulmányában olvashatjuk – „a *jelenidejű* társadalmi spektrum megannyi területén a generációk közötti egyenlőtlenségek éleződése, azaz a fiatalok helyzetének a társadalom többi csoportjához mért romlása érzékelhető”.¹¹ S ha ez a relatív romlás nem is idéz elő olyan hátrányokat, mint például az öregek körében, a megélhetés anyagi feltételeiben végbement átrendeződések, mégis bizonyos lemaradást eredményeztek. Statisztikai elemzésekből tudjuk, hogy a jövedelmi különbségek társadalmi rétegek közötti mérséklődése helyett a *generációs olló kinyílása* következett be, melynek következtében a ma induló fiatalok anyagi viszonyaik szempontjából minden társadalmi csoportban távolabb vannak a csoportok átlagos életszintjétől, mint amennyire szüleik voltak, a maguk indulása idején.¹² Éppígy egyértelművé vált az is, hogy az önálló életkezdés esélyei – beleértve az önálló lakás már-már reménytelen megszerzését, a normális élethez szükséges fizetéseket – szembetűnően romlottak, s ezzel egyidejűleg az esélyek egyenlőtlen-

ségében a fiatalok különböző csoportjai közötti távolságok is nőttek. Egyes becslések szerint például a fiatalok csaknem egyharmada kifejezetten ártalmas körülmények között végzi kereső munkáját.

S azért is félrevezető csak a szubjektív okokra való hivatkozás, mert a hátrányok keletkezésében még a *településszerkezet* is közrejátszik. Jóllehet – szociológiai szakkifejezéssel élve – a „települési lejtőn” való elhelyezkedés kevésbé jelent egyértelműen társadalmi erőviszonyokat, ám az a tény, hogy kinek milyen esélye van a társadalmi javakhoz és szolgáltatásokhoz való hozzájutásra, a település jellegétől nagymértékben függ. Nem mindegy, hogy valaki tanyán él, vagy városban. Többé-kevésbé kiépült infrastruktúra veszi-e körbe vagy sem. Éppígy nyilvánvaló az is, hogy az önálló lakással rendelkezés vagy nem rendelkezés, a lakás földrajzi elhelyezkedése, a lakókörnyezet, a lakás minősége, komfortossága, nagysága és méretei, a lakás megszerzésére fordított anyagi és nem anyagi eszközök mennyisége egy sor társadalmi egyenlőtlenség következménye is. Ezeknek az egyenlőtlenségeknek a létezés s az utóbbi időben történt *láttható növekedése* egyértelmű hatást gyakorol az egymástól elkülönülő, az ebben az egyenlőtlenségrendszerben különböző társadalmi pozíciókat elfoglaló kisebb-nagyobb társadalmi csoportok lakásviszonyainak eltérése is. Önmagában az a tény, hogy egy család gyakorlatilag ingyenes juttatásként kapott állami lakásban él, jelentős pozicionális és anyagi előnyt jelent azokkal szemben, akiknek sok évüket, rengeteg fizikai energiájukat, anyagi erőik nagy részét leköti az önálló lakás megszerzésének célja. De a társadalmi csoportok, az egyének lakásviszonyainak különbségei maguk is indukálnak sokféle társadalmi egyenlőtlenséget, előnyt vagy hátrányt. Bizonyítható, hogy a lakáshelyzet tömeges megoldatlansága a fiatalabb, de az idősebb családok életében is nemcsak egyszerűen egész közérzetet okoz, hanem az egész családi gazdálkodásra, a jövedelem, a fogyasztás és a felhalmozás szerkezetére is meghatározó jelentőségű.

A települési, foglalkozási, életmódbeli feltételek egyenlőtlensége világosan határt szab az egyéni lehetőségeknek, a felemelkedés vagy a lesüllyedés esélyeinek. Kétségtelenül figyelmeztető jel az, hogy napjainkban az egyének jóval nagyobb valószínűséggel maradnak nagyjából az apjukéval azonos szinten, mint akár két évtizeddel ezelőtt. Különösen igaz ez azokra nézve, akik – amint említettük – a társadalom szélső pólusain helyezkednek el. Így például az értelmiségi szülők gyermekeihez képest a segédmunkásszülők gyermekeinek csaknem hússzor kisebb az esélye, hogy értelmiségivé váljanak. *Öröklés és társadalmi hátrány ez a javából, ha nincs is rá garancia.* S ha társadalmunk rétegződési viszonyait is figyelembe vesszük, pusztán matematikailag is lényegesen nagyobb annak valószínűsége, hogy valaki csak a segédmunkásságig viszi. Akik balszerencsájukra deprivált élethelyzetű családokba születnek, ténylegesen sokkal nagyobb annak a valószínűsége, hogy maguk is depriváltakká válnak. Ennek magyarázata a társadalmi struktúra egészén átívelő mozgás megszűnése, melyet az egyenlőtlenségek egyre növekvő rendszere is megerősít.

Így, ha ebből a szempontból taglaljuk a társadalmi hátrányokat, akkor sem mondhatunk mást, mint hogy az egyenlőtlenségek a meghatározói a deprivációs helyzeteknek éppígy, mint a különféle anyagi vagy kulturális előnyöknek. Persze nem lehet egyszerű következtetést levonni a 'mégoly' pontosan meghatározott egyenlőtlenségi viszonyokból sem. Az életkörülmények hanyatlását ugyanis nem fejezheti ki pontosan az egyenlőtlenségek növekedése. Az

utóbbi években felgyorsult infláció is másként és másként érinti az egyes társadalmi csoportokat; vannak olyanok, akiket még nagyobb erőfeszítésre kényszerít, s vannak olyanok is, akiket fogyasztásuk drasztikus csökkentésére. A nyolcvanas évek eleji adatokhoz képest legalább 15 százalékkal növekedett azoknak a deprivált helyzetben levők száma, akik a szegénységi küszöb alá csúsztak vissza. És ez a *balandóság* szempontjából is figyelmeztető!

S ezek már önmagukban is indokolnák a szociálpolitika eddigi rendszerének újragondolását. Mert hiszen a jelenlegi körülmények között jóval differenciáltabb szociálpolitikára lenne szükség, mint a múltban. Annál is inkább, mert az „univerzális szemléletű” – csaknem mindenkinek egyformán juttató – szociálpolitika vagy a társadalmi fejlettség alacsony fokának felel meg, amikor még mindenki szegény, vagy a gazdagság egy olyan magas fokának, amikor már megengedheti magának a társadalom, hogy olyanoknak is juttasson, akiknek erre egyáltalán nincs szükségük. Ám a társadalmi egyenlőtlenségek mérsékléséhez a gazdaságirányítási rendszer eddiginél hatékonyabb reformjára is szükség van. Ha ugyanis nem változtatunk a gazdálkodás módszerein, nemcsak a későbbi fellendülésből maradunk ki, hanem akaratlanul is újratermeljük az eddigi ellentmondásokat, melyek épp a társadalmi hátrányok szaporodásában mutathatók ki. Jóllehet az elmúlt évtizedben már jelszerűen is megfogalmazódott az a felhívás, hogy *differenciálni kell a kereseteket és nivellálni a családi jövedelmeket*, a valóságban azonban éppen az ellenkezője történt. A keresetek – kiváltképp az állami szektorban – nivellálódtak, ezzel szemben a kereső-eltartott arány, a gyermekszám különbségeiből származó családi jövedelemkülönbségek nőttek. Ez – amint már utaltunk rá – annak következménye, hogy míg az átlagos reálkeresetek az utóbbi években nagyjából azonos szinten maradtak, a pénzbeli társadalmi juttatások nem tartottak lépést az árszínvonal növekedésével. És ez megint csak hátrányképző tényezőként jelenik meg.

Csak utalásszerűen foglalkozhatunk a társadalmi hátrányok mindegyikével. hiszen olyan bonyolult jelenséghalmazról van szó, mely a társadalmi viszonyokba ágyazottsága révén az okok és az okozatok „finom szerkezetének” feltárását is feltételezte volna. Így nemegyszer csupán a különféle hátrányok elsődleges társadalmi feltételcinc felvillantására nyílt lehetőség. Mert az ok-okozati láncolat egészének felvázolásához lépésről lépésre ki kellett volna mutatni, hogyan megy végbe a *különböző életmód- és társadalmi feltételek sajátos transzformációja*. Éppígy kétségbevonhatatlan az is, hogy még mindig kevés empirikus ismerettel rendelkezünk azoknak a mechanizmusoknak a leírásához, amelyek révén az ok okozathoz vezet, azaz azoknak a folyamatoknak a feltárásához, ahogyan az emberi élet szűkebb vagy tágabb feltételei hátrányokat idéznek elő. Inkább a társadalmi makroviszonyokból tudunk csak bizonyos következtetéseket megfogalmazni, illetve némely törvényszerűség okaira utalni. A legjellegzetesebb hátránytípusok vázolása is elengedhetetlenné tette volna az egyéni okok részletesebb bemutatását; legalábbis abból a szempontból, hogy az egyének más és más életviszonyai, indulási feltételei, életútjai, -körülményei, céljai, értékei mennyiben kedveznek vagy nem kedveznek a hátrányok kialakulásának.¹³ De még így is egyértelművé vált, hogy a modern társadalom gyors ütemű fejlődése és a kezdetben átfogó mobilitás, az elosztás rendszerében, jelenlevő ellentmondások, a foglalkozási, települési, kulturális egyenlőtlenségek eredményezték a társadalmi hátrányok gyors szaporodását. S ezek a társadalmi gyakorlatban megjelenő

hátrányok ellentmondást váltottak ki az egyén igényei és képességei, a közösség követelményei és feltételei, az egyéni szerepek, az érdeklődés irányultsága és önrealizálása között is.

Még ha a közösségi célok elfogadtatásában és megvalósításában annyira fontos szerepet töltenek is be az egyedi utak és egyedi motivációk, az azonos vagy közel azonos életesélyeket csak társadalmilag lehet megteremteni. És ezekhez az életesélyekhez szükséges társadalmi célok kidolgozásában is figyelembe kell venni az *egyéni részvétel lehetőségét*. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a társadalom előrehaladása – akár a relatív igazságosság irányába is – csak az egyének érdekeinek, aktív részvételének és önrealizálásuk alternatíváinak elfogadásával valósulhat meg. Minél differenciáltabbak az egyéni életutak és minél inkább meghatározó az egymás iránti felelősség és szolidaritás, annál erősebb egy társadalom, vagy egy közösség. Jóllehet az eltelt három és fél évtized alatt új társadalmi és termelési struktúra jött létre, emelkedett az életszínvonal, az élet minőségében mégsem következett radikális változás. S ennek lehet jele a társadalmi hátrányokat termelő társadalmi beilleszkedési zavarok egész rendszere. Elengedhetetlen társadalmi követelményként fogalmazódik meg, hogy az infrastrukturális ellátás *települési* egyenlőtlenségeit csökkenteni kell, mint ahogyan az életfeltételeknek csupán a lakosság önerejére bízott erőfeszítésein is módosítani kell. Különösen az ifjúság kerül szembe a megélhetés feltételeinek és forrásainak bizonytalanvá válására. Mivel az elemi lét- és munkafeltételek megteremtése is aránytalanul nagy terheket ró rájuk (és családjaikra), nem véletlenül növekszik azoknak a száma, akiknek a helyzetét a leszakadás, hátrányok feltérhelhetetlenek bizonyuló egymásra rakódása, s a kilábalás reménytelensége jellemzi. Ha továbbra is számolnunk kell a munkavállalás növekvő nehézségeivel, a képzettséghez képest lefelé való elhelyezkedés társadalmi kényszereivel, az ingázás tömegessé válásával, a hátrányok szükségképpen újratermelődését aligha lehet megállítani.

Igy, ha bármiféle változást akarunk elérni, akkor nemcsak a szociálpolitika elosztási rendszerét kell átalakítani, hanem éppígy elengedhetetlen a közösségek helyi struktúrájának és kulturális adottságának ismerete is. Az interdiszciplináris kutatások eredményeit felhasználva *az egész társadalmat átformáló település- és társadalomszervezésre van szükség*. A gyermekek és az ifjúság nevelésében, a munka szervezésében, a munkaközösségek alakulásában, a településpolitikában ugyanúgy érvényesülniük kell ezeknek az elveknek, mint akár az emberek közötti kapcsolatok világában is. A kimozdulás attól függ, hogy a társadalmi hátrányok hosszú távú mérséklésében mennyire vesszük figyelembe a helyi kulturális adottságokat, a család miliójét, az adott helyzethez vezető közösségi és egyéni múltat, de ismerni kell az életszínvonalat, a termelésben elfoglalt helyet s ezek reformjának társadalmi realitárait is. Számos jel mutat arra, hogy átgondolt és tervszerű módon meg lehet gátolni a társadalmi hátrányok újratermelődését, és ki lehet törni a társadalomban létrejött hibás körből. Ám ehhez a szociálpolitika csak egyike az intézményes beavatkozás eszközeinek. Radikális változást a társadalom egészének megújulásától várhatunk, mely *elválaszthatatlan a politika intézményrendszerének átalakításától is*. Ám, ha kételkedünk az embernek abban a képességében, hogy saját magát és társadalmát ellenőrzése alá vonja; ha változtatlanul arra hajlunk, hogy a múlt vagy a jelen struktúrájából olvassuk ki a jövő elkerülhetetlennek tartott menetét, akkor valóban nem tudunk elő-

re lépni. Hiszen azok az intézmények, amelyet szükségesséknél hívunk, nem többek mint olyan intézmények, amelyeket fokozatosan megszoktunk (Alexis de Tocqueville). A társadalom felépítését érintő dolgokban a lehetőségek mezeje sokkal szélesebb, mint ahogy azt elképzelni tudjuk. S itt egyetérthetünk J. Rawls-nak azzal a megállapításával, mely szerint a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek akkor és addig a határig elfogadhatóak, ha a társadalom minden tagjának (vagyis a legrosszabbul élőknek is) hosszú távon hasznára válnak, mert meggyorsítják a gazdasági fejlődést, javítják a társadalom működését, illetve ha a társadalom minden tagjának azonos esélye van a jobb és rosszabb társadalmi pozíciók elérésére.¹⁴

JEGYZETEK

1. Épp az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete által folytatott vizsgálat kutatói bizonyították be, hogy társadalmunk munkamegosztási rétegződése elszakíthatatlan kapcsolatban van az anyagi, esélyekbeli és kulturális egyenlőtlenségekkel csakúgy, mint a munka tartalmában és a hatalom gyakorlásában megnyilvánuló különbségekkel. Ha például azt a tényt vesszük figyelembe, hogy az „értelmiségivé válásra az értelmiségi apák gyermekeinek az egyéb szellemi dolgozó apák gyermekeinél 2,2-szer, a szakmunkások gyermekeinél 5,7-szer, a betanított munkások gyermekeinél 10-szer, a segédmunkások gyermekeinél 18,7-szer nagyobb esélyük van”, akkor az egyenlőtlenségek folytonos újratermelődését aligha lehet kétségbevonni. Vö. *Kolosi Tamás-Papp Zsolt-Gombár Csaba-Pál László-Bara János: Réteghelyzet – rétegtudat.* Bp. 1980. Kossuth Könyvkiadó, 65. ol., ill. lásd még *Róbert Péter: Származása és mobilitás.* Bp. 1986. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 43. o. skk.
2. „A mobilitás esélyeket akkor mondjuk egyenlőeknek, ha a különböző osztályokból és rétegekből származók kilépési mobilitási arányszámai a különböző – előnyös vagy előnytelen – társadalmi pozíciók irányában egyenlők.” Ebben az utóbbi két évtizedben jelentős eltolódás vehető észre. Vö. *Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon.* Bp. 1982. Gondolat Kiadó, 123. o. skk.
3. *Utasi Ágnes* vizsgálatai erősítették meg, hogy a társadalom makrocsoportjainak szintjén domináns az életfeltételek, életstíluscsoportokat meghatározó szerepe. Hasonló létfeltételek hatására az egyének egymás felé „gravitálnak”, csoportokat alkotnak, s ezekben az életstíluscsoportok között a legnagyobb egyenlőtlenséget a falu és város települési jellegzetességei eredményezték. Vö. *Utasi Ágnes: Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák.* Bp. 1984. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 107. o. skk.
4. Lásd *Thoma László: Veszélyes leltár. Életünk minőségéről és értékeiről.* Kritika, 1986. 9. sz. 4. o.
5. Vö. *Szepesi György: Népesedésünk ma és holnap.* Bp. 1986. Kossuth Könyvkiadó, 112. o. Bár a szerző mint lehetőséget elveti, mégis meggondolandó, vajon nem lenne-e racionálisabb a családi pótlékot – amely a gyermekes családoknak meglehetősen hathatós pénzügyi támogatást jelent – a családok jövedelemszintje vagy a szülők keresete alapján diffe-

- renciálni. Ezzel ugyanis az alacsony jövedelmű családok támogatását nagyobb mértékben lehetne növelni.
6. Vö. *Ferge Zsuzsa* előadása „A többszörösen hátrányos helyzetű rétegek vizsgálatáról” című tanácskozáson. Szociológia, 1981. 3-4. sz. 299. o.
  7. Vö. *Kulcsár Kálmán*: Reform és szociálpolitika. Társadalomkutatás, 1984. 3-4 sz. 28., o.
  8. Vö. *Angelusz Róbert-Tardos Róbert*: Szociálpolitikai kérdések a közgondolkodásban. Szociálpolitikai Értesítő, 1985. 4-5. sz., 120. o.
  9. I. m. 121. o.
  10. Vö. *Ferge Zsuzsa* Társadalmi struktúra, társadalmi hátrány. Szociálpolitikai Értesítő, 1985. 4-5. sz., 67. o.
  11. *Szalai Júlia*: Társadalmi meghatározottságok és a fiatalok egészségi állapota. Ifjúsági Szemle, 1985. 4. sz., 27. o.
  12. Vö. *Andics Jenő-Gazsó Ferenc-Harcsa István*: Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének főbb jellemzői, konfliktusai. In: A magyar ifjúság a nyolcvanas években. Bp. 1984. Kossuth K., 233. o. skk. Ehhez persze azt is figyelembe kell vennünk, hogy bár a munkáscsaládok felső húsz százaléka jobb körülmények között él, mint az értelmiségi családok alsó húsz százaléka, de a munkáscsaládok nyolcvan százaléka a három alsó, az értelmiségi családok nyolcvan százaléka pedig a három felső kategóriában helyezkedik el. Vö. Kolosi Tamás eds. i. m. 75. o.
  13. Ám ahogyan már azt többen is kimutatták, a „szegénység szubjektív felfogásában, s kiváltképp a szegénység halmozott társadalmi hátrányként való értelmezésében kerülnek előtérbe a pszichológiai magyarázatok”. Lásd *Ferge Zsuzsa-Gara Judit-Horváth Ágota-Szalai Júlia*: A szegénységgel és a többoldalúan hátrányos helyzettel kapcsolatos mai nyugati nézetek. Valóság, 1980. 2. sz. Ugyanakkor *Bokor Ágnessel* egyetérthetünk abban is, hogy a „szegénység megszüntetése a mai Magyarországon két, egymással összefüggő, de korántsem egyenrangú viszonyban levő célkitűzést jelenthet. Egyrészt törekedhetünk arra, hogy felszámoljuk magát a deprivációt, mint strukturális jelenséget, vagyis megszüntessük azokat az okokat, amelyek miatt egyes csoportok szükségszerűen ebbe az állapotba fognak kerülni; másrészt megpróbálhatunk segíteni a ma depriváltjain, annak tudatában, hogy ha ők akár saját erejükből, akár külső segítséggel felfelé mobilizálódnak, szükségképpen mások fognak a helyükre lépni, mindaddig, míg a struktúra változatlanul reprodukálódik”. I. m. 240. o.
  14. Vö. *J. Rawls*: A theory of justice. London, 1972. Oxford University Press, 86. o.

